

Rodina v ohrození – výzva pre sociálne vedy

doc. PhDr. Jozef Matulník, PhD – Fakulta humanistiky Trnavskej univerzity

doc. PhDr. Alojz Ritomský, CSc. – Fakulta humanistiky Trnavskej univerzity

h.doc. RNDr. Karol Pastor, CSc., Fakulta matematiky, fyziky a informatiky Univerzity Komenského, Fakulta humanistiky Trnavskej univerzity

Mgr. Margita Minichová, Fakulta humanistiky Trnavskej univerzity

Mgr. Zuzana Vavrová, Fakulta humanistiky Trnavskej univerzity

Pokles pôrodnosti a oslabenie nukleárnej rodiny na Slovensku

V posledných rokoch bolo u nás uverejnených viac vedeckých publikácií i článkov v časopisoch dostupných širšej verejnosti, ktoré poukazujú na nepriaznivý demografický vývoj na Slovensku od začiatku 90. rokov (pozri Pastor, K., 1995, 1997, Tirpák, M., 1997, Matulník, J., Pastor, K., 1997, Matulník, J., 1998, a ďalšie). Tieto práce upozorňovali, že sa v blízkej dobe začne znižovať počet obyvateľov Slovenska. Neradostné prognózy sa začínajú naplňovať a podľa údajov Štatistického úradu Slovenskej republiky v r. 2001 už Slovensko nezaznamenalo prirodzený prírastok obyvateľov, ale úbytok o 844 osôb. Pre porovnanie uveďme, že v r. 2000 ešte predstavoval prirodzený prírastok obyvateľov Slovenska 2427 osôb a v roku 1990 to bolo 25 370 osôb. V 20. storočí nadobudol tento ukazovateľ na Slovensku mínusové hodnoty len v rokoch 1916-1918, t.j. cez prvú svetovú vojnu (porov. Chura, J., 1936, s. 22).

Súčasný trend vývoja pôrodnosti charakterizuje komplexnú zmenu v demografickom správaní obyvateľov Slovenska. Pokles pôrodnosti sa spája s výrazným oslabením nukleárnej rodiny, t.j. základného jadra spoločenského života, ktoré tvoria muž a žena v trvalom manželskom zväzku a ich deti. Túto skutočnosť potvrdzujú i ďalšie relevantné demografické údaje: v roku 2001 bolo na Slovensku uzatvorených len 23 795 sobášov, v roku 1990 to bolo 40 435; rozvodovosť je vysoká a má stúpajúci trend – v r. 2001 bolo na Slovensku 9 817 rozvodov, t.j. viac ako 40 rozvodov na 100 sobášov, v r. 1990 bolo takmer o 1000 rozvodov menej (8 867 rozvodov); narastá podiel i počet detí narodených mimo manželstva; v r. 2001 na Slovensku predstavoval podiel detí narodených mimo manželstva 19,8% zo všetkých narodených detí (v absolútnych číslach je to 9 956) a v 1990 to bolo len 7,6%, t.j. 6 134 detí.

Zarážajúca je rýchlosť, s akou dochádza k poklesu pôrodnosti hlboko pod hranicu zachovania jednoduchej reprodukcie (ukazovateľ úhrnnej plodnosti vykazuje v posledných rokoch hodnoty približne 1,3) a k ohrozeniu nukleárnej rodiny, jednej zo základných spoločenských inštitúcií modernej spoločnosti. Súčasný vývoj hlboko zasahuje spoločenský život a je mnohorakým spôsobom sociálne determinovaný. Pre sociálne vedy sa tak vytvára ojedinelá príležitosť analyzovať tieto dôležité sociálne procesy, ich príčiny a dôsledky. Sú to mocné stimuly pre základný i pre aplikovaný výskum.

Príčiny súčasného vývoja

V západnej Európe a v Severnej Amerike dochádza k zásadným zmenám v demografickom správaní obyvateľstva a k oslabeniu nukleárnej rodiny už skôr, od druhej polovice 60. rokov 20. storočia. Tento vývin dosiahol také rozmery, že sa v odborných kruhoch už otvorene hovorí o možnosti zániku európskej kultúry a civilizácie a jej vystriedania inými kultúrami (porov. van de Kaa 1999, s. 33). V súčasnosti sú procesy zmien vo vyspelých západných krajinách predmetom intenzívneho bádania demografov, sociológov a iných odborníkov a boli už vypracované i viaceré teórie, ktoré podávajú vysvetlenie jeho príčin. Jednou z najznámejších teórií je teória druhej demografickej revolúcie, ktorú vypracoval holandský demograf Dirk J. van de Kaa. V tejto teórii sa zdôrazňuje kultúrna zakotvenosť zmien demografického správania. Hlavnou demografickou charakteristikou druhej demografickej revolúcie je pokles pôrodnosti pod úroveň zachovania jednoduchej reprodukcie (porov. van de Kaa, D.J., 1987, s. 5). Jej základom sú hlboké zmeny v hodnotovom systéme a zmeny noriem a postojov, ktoré sa týkajú osobných vzťahov, pôrodnosti a rodiny.

Van de Kaa rozlišuje "materialistické", "postmaterialistické" a "postmoderné" hodnotové orientácie. Vychádza pritom z koncepcie amerického sociológa Ronalda Ingleharta, pod vedením ktorého sa vykonávajú medzinárodné výskumy hodnotových orientácií The World Values Survey. Inglehart tvrdí, že tak, ako pokročil modernizačný proces, dôraz na prežitie a ekonomický úspech je nahrádzaný dôrazom na kvalitu života. Dochádza k zmene od materialistických hodnôt, ktorými sú ekonomická istota

a fyzická bezpečnosť k postmaterialistickým hodnotám, t.j. sebaujadraniu a kvalite života. Pri zisťovaní "postmoderných" hodnotových orientácií sa pridáva k postmaterialistickým ešte dimenzia tradičná verus sekulárne racionálna autorita (porov. Van de Kaa, D. J., 1998). Podľa teórie druhej demografickej revolúcie je pre ľudí s "materialistickými hodnotovými orientáciami" charakteristické "moderné demografické správanie". Takto sa správajú kohorty, "...ktoré dobrovoľne obmedzujú manželskú pôrodnosť. Títo ľudia veria v manželstvo, ale z preventívnych dôvodov používajú antikoncepciu. Chcú, aby mali ich deti dobrý štart do života, a preto sa ich nesnažia mať viac, ako je primerané tomuto cieľu" (Van de Kaa, D. J., 1999, s. 30). Uvedený autor ďalej zdôrazňuje, že sú to ľudia, ktorým záleží na materiálnom zabezpečení a kariére. Postmoderné správanie prejavujú zase kohorty, ľudí, ktorí menej veria veľkým teóriám spoločenského pokroku, alebo predstavám o nadradenosti západnej civilizácie. Títo ľudia veľmi neveria ani v posvätnosť manželstva a v kontinuitu a solidaritu medzi generáciami. Postmoderné postoje sú v súlade s individualistickým životným štýlom, keď sa ľudia sami rozhodujú, či budú žiť v manželstve alebo v kohabitácii a slobodne sa rozhodujú o tom, či budú mať deti v manželstve alebo mimo manželstva, či ich budú vychovávať so svojím partnerom alebo sami a pod. (porov. tamtiež s. 30-31).

Teória druhej demografickej revolúcie sa snaží vysvetliť zmeny najmä v západoeurópskych krajinách. V analýze príčin poklesu pôrodnosti na Slovensku je dôležité skúmať vplyv ideových faktorov vývoja pôrodnosti, charakterizujúcich druhú demografickú revolúciu i úlohu sociálno-ekonomických faktorov (sociálno-ekonomickej situácie mladých rodín, bytového problému a ďalších). Celková transformácia spoločnosti je u nás sprevádzaná znížením životnej úrovne početných skupín obyvateľstva, medzi ktoré patria i mladé rodiny, zlou bytovou situáciou a nepriaznivými hodnotami viacerých ďalších sociálno-ekonomických ukazovateľov. Ak by bol súčasný demografický vývoj v rozhodujúcej miere dôsledkom pôsobenia sociálno-ekonomických činiteľov, mohli by sme očakávať, že v budúcnosti, po prekonaní súčasných hospodárskych ťažkostí, by sa mohla pôrodnosť zase zvýšiť na úroveň, na akej bola pred tým, ako sa začala celková transformácia našej spoločnosti.³ Ak je však pokles pôrodnosti na Slovensku späť so zmenou v hodnotovom systéme, je perspektíva pre návrat pôrodnosti na úroveň zabezpečujúcu aspoň jednoduchú reprodukciu

obyvateľstva oveľa menej priaznivá. Zmenené sociálne normy týkajúce sa reprodukčného správania a rodiny môžu vlastne blokovať populačný vývoj aj potom, keď transformačné procesy v ekonomike i ostatné vonkajšie tlaky pominú. Podľa teórie druhej demografickej revolúcie práve tieto činitele spôsobili dlhodobý pokles pôrodnosti pod hranicu zachovania jednoduchej reprodukcie v západnej Európe a v iných rozvinutých krajinách. Pripomeňme, že v týchto krajinách pôrodnosť klesla v období ich ekonomickej prosperity. Propopulačné opatrenia sú menej účinné, keď už v spoločnosti došlo k rozkladu nukleárnej rodiny a ku zmene hodnotového a normatívneho systému. Príkladom môže byť vývoj vo Švédsku, kde štát vynakladal obrovské prostriedky na to, aby podnietil občanov k tomu, aby mali viac detí. Bolo to desať ráz viac peňazí ako v Taliansku alebo Španielsku. Od roku 1983 do polovice 90. rokov sa podarilo zvýšiť vo Švédsku pôrodnosť takmer až na hranicu zabezpečujúcu jednoduchú reprodukciu, ale pôrodnosť potom začala zase klesať a na konci 90. rokov už bola hodnota ukazovateľa úhrnnej plodnosti zase pod 1,5 (porov. Fukuyama, F., 1999, s. 40).

Dôsledky súčasného vývoja

Čoraz častejšie sa stretávame i s prácami, ktoré sú ťažiskovo zamerané na problematiku dôsledkov zmien demografického správania. Teoreticky prepracovanú analýzu dôsledkov zmien demografického správania s dôrazom na makrospoločenskú úroveň predstavuje dielo známeho amerického sociálneho vedca Francisa Fukuyamu (Fukuyama, F., 1999). Fukuyama poukazuje na skutočnosť, že od polovice 60. rokov dochádza vo vyspelých západných krajinách k hlbokým zmenám, ktoré charakterizuje výrazné oslabovanie sociálnych väzieb a spoločne uznávaných hodnôt, v spoločnosti sa oslabuje sociálny kapitál, korodujú všetky formy authority, klesá dôvera voči spoločenským inštitúciám a oslabuje sa spoločenský poriadok. Tieto masívne zmeny, pri ktorých sa súbežne menia mnohé rozmanité sociálne indikátory v celom okruhu rozvinutých krajín, nazýva Fukuyama veľký zlom. Fukuyama zdôrazňuje, že zo zmien sociálnych noriem, ktoré vytvárajú veľký zlom, sa najdramatickejšie menia normy týkajúce sa reprodukcie, rodiny a vzťahov medzi pohlaviami. Zmeny týchto noriem zohrávajú kľúčovú úlohu (porov. Fukuyama, F., 1999, s. 27-49).

Americký sociálny vedec Glen T. Stanton robí na základe početných teoreticko-empirických výskumov o dôsledkoch zmien demografického správania uskutočnených v USA i v iných vyspelých západných krajinách prehľadnú syntézu v týchto oblastiach: fyzické zdravie, duševné zdravie, samovraždy, drogová závislosť, alkoholizmus, domáce násilie, zneužívanie detí, výskyt predčasných tehotenstiev dievčat, úspešnosť detí v škole, chudoba, nezamestnanosť mládeže, osamelosť, vzťahy detí k rodičom v dospelosti, sexuálne uspokojenie v manželstve a konflikty v rodine.

Stanton analyzuje dôsledky demografického správania predovšetkým na mikrosociálnej úrovni a vo vzťahu k rozličným formám spoluzitia ľudí – v manželstve, v ďalšom manželstve, v kohabitácii, v rodine, kde deti vychováva osamelá matka, u ovdovených (porov. Stanton, G.,T.,1997). Tento autor dokazuje, že trvalý heterosexuálny manželský zväzok má výrazné prednosti pred ostatnými formami spoluzitia z pohľadu dospelých i detí. Život v kohabitácii je sprevádzaný častým domácim násilím. Oveľa častejšie sú bité nevydaté a rozvedené ženy ich partnermi než vydaté ženy ich manželmi. Nevydaté ženy sú mnoho ráz častejšie než vydaté napádané i inými osobami, ako sú ich intímni partneri. Deti, o ktoré sa stará niekto iný než ich dvaja biologickí rodičia, sú oveľa častejšie vystavené riziku zlého zaobchádzania než deti v rodine založenej na trvalom manželskom zväzku (porov. Stanton, G., 1997, s. 61-66). Ľudia, ktorí žijú v rodine založenej na trvalom, manželskom zväzku, sú zdravší, šťastnejší a dosahujú väčšie uspokojenie v sexuálnom živote ako ľudia, ktorí sa rozvádajú alebo žijú v kohabitácii (porov. tamtiež s. 41-47, s. 74-88, porov. tiež Michael, R. T. at all, 1994). Deti z rozvedených rodín a deti, ktoré vychováva slobodná matka, majú horšie výsledky v škole, častejšie sa u nich vyskytujú rozličné deviácie než u detí z rodín založených na trvalom manželskom zväzku. Rozvody majú mnohoraké dlhodobé následky v živote dospelých i detí. Nové manželstvá uzatvárané po rozvode sa vyznačujú častejšími konfliktami ohľadom výchovy detí a ich finančného zabezpečenia a ďalšími problémami a sú menej stabilné než prvé manželstvá (porov. tamtiež s. 123-145). Stanton svoje závery dokumentuje výsledkami početných výskumov, ktoré vykonali renomované univerzity a ďalšie inštitúcie.

Aj na Slovensku sa prejavujú viaceré dôsledky zmien demografického správania. Niektoré z nich už boli reflektované i vo vedeckých prácach: postupne sa mení veková

štruktúra obyvateľstva Slovenska, prejavuje sa jeho starnutie (porov. Mládek, J., 1998, Chovancová, J., Mládek, J., 1996, Chovancová, J., Marenčáková, J., 2000). Výrazne sa zvýšil počet hlásených prípadov pohlavných chorôb (porov. Hegyi, E., Hegyi, V., Danilla, T., 2001). Boli analyzované demografické a politické dôsledky zmien sexuálneho správania (porov. Pastor 2001).

Analýza dôsledkov súčasných zmien v demografickom správaní a v živote rodiny nás vedie k záveru, že druhá demografická revolúcia je deviáciou voči hodnotám a normám modernej demokratickej spoločnosti a predstavuje pre túto spoločnosť hrozbu jej dezorganizácie. Druhá demografická revolúcia dezintegruje hodnotový a normatívny systém modernej demokratickej spoločnosti a rozkladá jej základné inštitúcie. S ohľadom na súčasný nepriaznivý vývoj ukazovateľov demografického správania a rodinného života na Slovensku je potrebné venovať týmto rizikám osobitnú pozornosť i v našich podmienkach.

Možnosť zmeny

Mnohí si kladú otázku, či je nevyhnutné, aby pokračoval vývoj, ktorý prináša takéto negatívne dôsledky. Na zodpovedanie tejto otázky je potrebné analyzovať zdroje zmien hodnotových orientácií a zmien sociálnych noriem. Van de Kaa zdôrazňuje rolu ekonomického rozvoja ako dôležitej zložky celkového modernizačného procesu. Poukazuje na ... „rast príjmov, ekonomickej a sociálnej bezpečnosti, ktoré poskytuje svojim občanom sociálny štát” (Van de Kaa, 1996 s. 425) a na inom mieste vyslovuje predpoklad, že „...tak ako bude napredovať ekonomický vývoj, stále viac Európanov si bude osvojovať postmoderný svetonázor ” (Van de Kaa, 1999, s. 32).

Fukuyama spochybňuje názor o nevyhnutnosti ďalšieho takéhoto smerovania vývoja. Podľa neho "veľký zlom" nemožno chápať ako prejav morálneho úpadku, ktorý by mal hlboké historické zdroje. „I keď má kultúrny dôraz kladený na individualizmus hlboké korene v tradícii, "veľký zlom" má bezprostrednejšie príčiny napr. v zmene industriálnej ekonomiky na postindustriálnu a v zmenách na trhu práce, ktoré boli týmto umožnené" (tamtiež s. 263-264). Priame príčiny oslabenia nukleárnej rodiny, zmien noriem, ktoré sa týkajú rodinného života a reprodukčného správania v dvoch významných zmenách, nastali v povojnovom období (po 2. svetovej vojne): v zavedení vysokoúčinnnej

antikoncepcie a vo zvýšení úlohy žien v pracovnej sfére (výrazný nárast zamestnanosti žien a postupné približovanie úrovne ich príjmov príjmom mužov (porov. Fukuyama, F., 1997, s. 45 – 57). Upozorňuje na skutočnosť, že v dejinách to nie je po prvý raz, kedy došlo k takémuto "veľkému zlomu". Podľa neho prejavujú ukazovatele spoločenského poriadku v priebehu času stúpajúce a klesajúce smerovanie. Poukazuje na úpadok spoločenského poriadku v čase nástupu industrializácie. Aj vtedy narastali rozličné sociálne deviácie, alkoholizmus, kriminalita, oslabili sa sociálne normy, ktoré sa týkajú sexuálneho života a zvýšil sa podiel detí narodených mimo manželstva. Reakciou na tento neporiadok bolo vo Veľkej Británii viktoriánstvo, veľmi úspešné hnutie obnovy spoločenského poriadku, ktorého hodnoty uvádzali do života vo veľkej miere náboženské inštitúcie. V krátkom čase sa viktoriánske hodnoty rozšírili i v USA (porov. tamtiež s. 263-270). V ďalšom poukazuje na skutočnosť, že obdobie súčasného veľkého zlomu sa už zavŕšilo a začali sa procesy znovuustanovenia spoločenského poriadku. Osobitne to platí o USA, kde klesla kriminalita oproti začiatku 90. rokov o 15%, klesla miera rozvodovosti a zastavil rast podielu detí narodených mimo manželstva (tamtiež s. 271).

Významný prínos predstavujú diela autorov, ktorí vidia zdroje zmien hodnôt a noriem týkajúcich sa rodiny a reprodukčného správania v hlbokej kultúrnej a morálnej kríze súčasnej spoločnosti. Americký sociálny vedec Bryce J. Christensen v tejto súvislosti poukazuje na skutočnosť, že vývoj vo vyspelých západných krajinách je výrazne ovplyvnený etatickými utopickými koncepciami, ktoré sú nepriateľské voči rodine. Bezprostrednejšie príčiny nachádza v pôsobení radikálnych politických zoskupení, Novej ľavice a feminizmu v USA, ktoré rozšírili utopické predstavy v masovej kultúre. Podľa tohoto autora sa tak presadili dlhodobé tendencie vývoja smerujúceho proti rodine. Pripomína, že viacerí významní myslitelia, napr. sociológ Pitirim Sorokin upozorňovali už na konci 40. a 50. rokov, že v blízkej dobe dôjde k výraznému oslabeniu rodiny. Anglický sociálny vedec Matthew Fforde predkladá fundamentálnu analýzu zdrojov morálneho rozkladu moderných spoločností na príklade Veľkej Británie. Príčiny nachádza v šírení moderného materialistického myslenia a relativizmu, v ústupe kresťanskej kultúry a v rozmachu masovej kultúry. V dôsledku pôsobenia týchto činiteľov

vznikajú nepriaznivé prostredia pre utváranie hodnôt, ideí a postojov, ktoré pomáhajú ľuďom žiť spolu v stave autentického spoločenstva. (Fforde, M., 2000, s. 215-238).

Napriek tomu, že už boli bohato zdokumentované nepriaznivé dôsledky súčasného úpadku rodiny a zmien demografického správania, stretávame sa vo svete i u nás s takými interpretáciami tohoto vývoja, ktoré na ne neberú zreteľ. Niektorí dokonca takéto zmeny vítajú a hovoria o "pluralite rodinných foriem" alebo o "alternatívnych životných štýloch" (alternatívnych voči rodine založenej na trvalom, celoživotnom manželskom zväzku). Americký sociálny vedec Bryce J. Christensen správne poznamenáva, že títo zavádzajú *newspeak*, keď jazyk slúži ideologickým cieľom. Faktom tiež je, že krízu rodiny vítajú mnohí "sociálni terapeuti", pre ktorých je zdrojom zárobku (porov. Christensen, B. J., 1990, s. 19-34).

S názormi a predstavami zástancov "plurality rodinných foriem" sme polemizovali na inom mieste (porov. Matulník, J., 1998, s.17-40 a s. 98-106). Teraz by sme chceli poukázať len na skutočnosť, ktorú zdôrazňujú mnohí odborníci a potvrdzuje ju i skúsenosť vyspelých krajín, že nukleárna rodina je nezastupiteľná pri plnení funkcie zabezpečenia reprodukcie obyvateľstva. Niektoré iné funkcie rodiny, napr. socializačnú alebo ekonomickú, môžu do určitej miery saturovať iné inštitúcie. Reprodukcia populácie v primeranom rozsahu zrejme nie je možná mimo nukleárnej rodiny. V ďalšej časti tejto štúdie sa budeme venovať faktorom reprodukcie obyvateľstva Slovenska a využijeme k tomu výsledky celoslovenského sociologického výskumu, ktorý sme pred krátkym časom uskutočnili k tejto problematike.

Výskum pôrodnosti a rodiny na Slovensku 2001

Výskumný tím Katedry sociológie Fakulty humanistiky Trnavskej univerzity uskutočnil v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA 1/7244/20 "Makrospoločenské faktory vývoja pôrodnosti na Slovensku" reprezentatívny sociologický výskum občanov SR vo veku od 20 do 40 rokov . Cieľom riešenia tejto úlohy je zhromaždiť údaje na zodpovedanie otázky: Do akej miery je súčasný vývoj pôrodnosti na Slovensku prejavom pôsobenia druhej demografickej revolúcie a aký podiel na tomto vývoji majú sociálno-ekonomické faktory (sociálno-ekonomická situácia mladých rodín, bytový

problém a ďalšie)? Sociologický výskum, ktorého niektoré výsledky by sme chceli na tomto mieste uviesť, predstavuje jednu z etáp riešenia uvedenej grantovej úlohy.

Predmetom sociologického výskumu boli tieto okruhy problémov:

1. Aktualizovaná a zamýšľaná pôrodnosť, dôvody, pre ktoré ľudia obmedzujú počet detí, postoje občanov k rozličným opatreniam na zvýšenie pôrodnosti.
2. Postoje občanov k manželstvu, k mimomanželským stykom, k rozličným spôsobom uplatňovaným na predchádzanie počatiu, resp. na zabránenie narodenia dieťaťa, ich postoje k predaju erotických časopisov a k ďalším otázkam.
3. Príbuzenské vzťahy, vzťahy s priateľmi a vzájomná pomoc v rodine a mimo rodiny.
4. Hodnotenie životnej úrovne občanov a ich rodín.
5. Bytové pomery občanov a ich plány a zámery v riešení bytovej situácie.
6. Práca, zamestnanie a kariéra.

Primárne empirické údaje sa získali štandardizovaným rozhovorom. Záznamový hárok bol pomerne rozsiahly, obsahoval 92 otázok a mnoho podotázok, spolu 253 premenných. Výberový súbor tvorilo 1 223 respondentov. Terénny zber údajov sa uskutočnil v druhej polovici novembra 2001. Rozhovory vykonali poslucháči 2. až 5. ročníka študijného odboru sociológie Fakulty humanistiky TU. Na výskume spolupracovalo 80 študentov, ktorí tiež zadali všetky dáta do počítača. Je pre nás mimoriadnym potešením, že môžeme na konferencii usporiadanej k jubileu Trnavskej univerzity prezentovať nielen výsledky práce výskumného tímu katedry, ale i výsledky veľmi kvalitnej práce početnej skupiny našich študentov .

Obmedzený rozsah tejto štúdie nám umožňuje uviesť iba zlomok z poznatkov, ktoré sme získali výskumom k danej problematike. Zameriame sa len na dve oblasti súvisiace s reprodukciou obyvateľstva:

1. Vplyv postojov občanov k manželstvu na zamýšľanú pôrodnosť.
2. Občanmi deklarované dôvody, pre ktoré obmedzujú počet detí, ktoré sa im narodí.

Vplyv postojov respondentov k manželstvu a umelým potratom na zamýšľanú pôrodnosť

Hodnoty ukazovateľa zamýšľanej pôrodnosti nie sú podľa nášho výskumu na Slovensku vysoké. Za celý súbor je to priemerne 2,16 dieťaťa a zistili sme,

že ženatí/vydaté plánujú mať v priemere 2,35 dieťaťa, slobodní/é plánujú v priemere len 1,95 dieťaťa a priemer za ovdovených a rozvedených je 1,81. Nepriaznivou skutočnosťou je, že hodnoty ukazovateľa za slobodných a ovdovených a rozvedených sú pod hranicou zachovania jednoduchej reprodukcie. Treba si tiež uvedomiť, že aktualizovaná pôrodnosť, t. j. skutočný počet narodených detí je vždy nižší ako je zamýšľaná pôrodnosť. Potvrdzujú to zahraničné výskumy.

Zistili sme rozdiely v zamýšľanej pôrodnosti medzi skupinami občanov podľa rozličných znakov. Z toho, aké postoje zaujímajú k manželstvu, k mimomanželskému spoluzitiu, k umelým potratom, sú tu rozdiely podľa náboženskej príslušnosti a iné.

Postoj k manželstvu sme zisťovali otázkou, ktorá mala takéto znenie:

"Uvážite prosím, či súhlasíte alebo nesúhlasíte s týmito tvrdeniami, ktoré sa týkajú manželstva:

- 1. Manželstvo je už zastarané.*
- 2. Manželstvo je zväzok muža a ženy, ktorý by sa mal uzatvárať na celý život.*
- 3. Manželstvo by sa malo v zásade skončiť vtedy, keď si muž a žena prestanú dobre rozumieť.*
- 4. Ak si manželia dobre nerozumejú a už majú deti, mali by určite nájsť k sebe cestu.*
- 5. Ak si manželia dobre nerozumejú a ešte nemajú deti, mali by sa čím skôr rozviesť.*
- 6. Je jedno či partneri žijú v manželstve alebo nie, hlavne ak im to kľape."*

Respondenti označili pri každej položke jeden z variantov odpovedí na škále: úplne súhlasím, vcelku súhlasím, skôr nesúhlasím, vôbec nesúhlasím. Na tejto báze sa vypočítal špecifický index, ktorý sme nazvali index hodnoty manželstva. Index sa vypočítal tak, že sa bodovali odpovede respondentov pri jednotlivých položkách, pričom pri položkách č. 2 a č. 4 narastali rovnomerne body od variantu vôbec nesúhlasím ("0" bodov) po variant úplne súhlasím (4 body) a pri ostatných položkách narastali hodnoty indexu v opačnom poradí variantov odpovedí. Súčet všetkých získaných bodov sa prepočítal na interval od 0 do 100. Tento index sme osobitne vypočítali pre jednotlivé podsúbory respondentov podľa ich stavu (ženatí/vydaté, slobodní atď.) a podľa ďalších znakov.

Na základe zistenej veľkosti indexu hodnoty manželstva sme rozdelili respondentov do skupín. Najprv sme respondentov rozdelili do troch skupín, pričom

prvú skupinu tvorilo 25% respondentov, ktorí mali najnižšiu hodnotu indexu, druhú skupinu 50% respondentov, ktorí mali vyššiu hodnotu indexu (skupina v strede) a tretiu skupinu tvorilo 25% respondentov, ktorí mali najvyššiu hodnotu indexu. V nasledovnej tabuľke (tab.č. 1) uvádzame hodnoty zamýšľanej pôrodnosti (plánovaný počet detí) podľa týchto skupín respondentov, osobitne za podsúbor slobodných a osobitne za podsúbor ženatých/vydaté:

Tab.č.1 Hodnoty zamýšľanej pôrodnosti (plánovaný počet detí)

Index hodnoty manželstva	Plánovaný Počet detí Slobodní/é	Plánovaný počet detí ženatí/vyd.
Nízky	1,74	2,20
Stredný	1,89	2,31
Vysoký	2,27	2,58
Spolu	1,95	2,35

Z tabuľky vidíme, že v oboch súboroch sú výrazné rozdiely v zamýšľanej pôrodnosti medzi jednotlivými skupinami utvorenými na základe indexu hodnoty manželstva. Slobodní respondenti, ktorí majú nízky index hodnoty manželstva, plánujú mať v priemere len 1,74 dieťaťa, čo je jasne pod hranicou zabezpečenia jednoduchej reprodukcie a pod hranicou zabezpečenia jednoduchej reprodukcie je i zamýšľaná pôrodnosť respondentov charakterizovaných stredným indexom hodnoty manželstva. Na druhej strane tí slobodní respondenti, ktorí majú vysoký index hodnoty manželstva, plánujú mať viac detí ako je potrebné na zabezpečenie jednoduchej reprodukcie (2,27). V súbore ženatých/vydatých je to 2,20 a 2,31 v porovnaní s 2,58. Analýzou rozptylu sme zistili že sú tieto rozdiely štatisticky významné v súbore slobodných $F(2,455)=16,358$, $p<0,001$ i v súbore ženatých/vydatých $F(2,634)=8,858$, $p<0,001$.

V ďalšom kroku sme znovu rozdelili respondentov do troch skupín podľa veľkosti indexu hodnoty manželstva, ale do prvej skupiny sme zaradili len 10% respondentov s najnižšou hodnotou indexu, do druhej skupiny 80% respondentov a do tretej skupiny 10% respondentov s najvyššou hodnotou indexu. V tabuľke č. 2 uvádzame výsledky za podsúbor slobodných a podsúbor ženatých/vydatých. Vidíme, že rozdiely sú ešte väčšie než v predchádzajúcom prípade. Analýza rozptylu opäť potvrdila, že rozdiely sú signifikantné pre skupinu slobodných respondentov $F(2,455)=15,432$, $p<0,001$ i pre

skupinu ženatých/vydatých respondentov $F(2,634)=14,984$, $p<0,001$. V súbore ženatých i v súbore slobodných zisťujeme jasne priaznivé hodnoty v ukazovateli zamýšľanej pôrodnosti v tých skupinách respondentov, ktoré majú vysoký index hodnoty manželstva. Musíme si však uvedomiť, že je to len 10% zo všetkých respondentov.

Tab.č. 2

Index hodnoty manželstva	Plánovaný počet detí Slobodní/é	Plánovaný počet detí ženatí/vyd.
Nízky (10%)	1,70	2,28
Stredný	1,91	2,29
Vysoký (10%)	2,51	2,91
Spolu	1,94	2,35

Významné rozdiely v zamýšľanej pôrodnosti sme zistili aj u skupín respondentov vytvorených na základe ich postojov k rôznym iným skutočnostiam. Uvedme aspoň jeden príklad rozdielov podľa postoja k umelým potratom. Respondenti odpovedali na nasledovnú otázku:

Názory na vykonávanie umelých potratov sú dosť rôzne: od úplného zákazu až po vykonanie umelého potratu na žiadosť ženy bez uvedenia dôvodu.

U nás platný "Zákon o umelom prerušení tehotenstva" z roku 1986 umožňuje žene vykonať umelý potrat bez uvedenia dôvodu (ak tehotenstvo nepresahuje 12 týždňov a ak o to žena písomne požiadala a zaplatí si).

Považujete to za správne?

Variety odpovedí spolu s údajmi o zamýšľanej pôrodnosti za jednotlivé skupiny v súbore slobodných i v súbore ženatých/vydatých uvádzame v tabuľke č. 3.

Tab.č. 3

Odpoveď	Plánovaný počet detí Slobodní/é	Plánovaný počet detí ženatí/vyd.
Nie, nepovažujem, som za zákaz umelých potratov	2,21	2,62
Som za to, aby sa umožnilo vykonávanie umelých potratov, keď sú preto vážne zdravotné dôvody	2,01	2,45
Som za to, aby sa umožnilo vykonávanie umelých potratov nielen z vážnych zdravotných, ale aj z vážnych sociálnych a ekonomických dôvodov	1,83	2,24
Som za to, aby sa umožnilo vykonávanie umelých potratov bez uvedenia akéhokoľvek dôvodu, ak o to žena požiada	1,78	2,17
Spolu	1,94	2,37

Rozdiely sú signifikantné v súbore slobodných $F(3,450)=6,943$, $p<0,001$
i v súbore ženatých/vydatých $F(3,626)=8,307$, $p<0,001$.

Respondentmi deklarované dôvody, pre ktoré obmedzujú počet detí, ktoré sa im narodia.

Respondenti boli vyzvaní aby odpovedali na nasledujúcu otázku:
„Sú rozličné činitele, ktoré môžu ovplyvniť ľudí v tom, aby do určitej miery obmedzili počet detí, ktoré sa im narodia. Uvážte, prosím, na ktoré činitele vy prihliadate a do akej miery.“ Za týmto nasledoval zoznam položiek, potencionálnych činiteľov. V otázke pre ženatých/vydaté sme predložili respondentom 18 potencionálnych činiteľov a v otázke pre slobodných/é zoznam 15 činiteľov. Respondenti boli vyzvaní aby pri každej položke uviedli na svoju odpoveď na stupnici od "0" bodov, čo znamená, že daný činiteľ vôbec neovplyvňuje rozhodnutie respondenta nemať väčší počet detí po "4" body čo znamená, že daný činiteľ v maximálnej miere ovplyvňuje rozhodnutie respondenta nemať viac detí. Na tomto základe sme vypočítali pre súbor slobodných a pre súbor ženatých/vydatých pri každej položke indexy, ktoré mohli získať hodnoty od nuly (ak činiteľ neovplyvňuje) po 100 bodov (ak činiteľ ovplyvňuje maximálne). V tabuľke č. 4 uvádzame poradie jednotlivých položiek podľa hodnôt indexu za súbor slobodných.

Tab. č. 4 : Rebríček činiteľov ovplyvňujúcich počet detí podľa veľkosti indexu

(Slobodní n= 476, Ženatí/vydaté n=622)

	Slob.	Žen./ vyd.
Bytové pomery	68,1	59,2
Finančné dôvody	67,3	66,1
Neistota v spoločnosti	62,7	67,8
Ideálna rodina má mať toľko detí	49,1	51,3
Nemohol/a/ by som sa väčšiemu počtu detí dostatočne venovať	36,5	31,1
Pri väčšom počte detí by mohlo byť doma často napätie, nervozita a konflikty	34,6	32,2
Obmedzil by sa môj spoločenský život, styky (alebo manželove/kine u žen/vyd)	32,5	18,5
Starostlivosť o viac detí by ma priveľmi vyčerpávala (alebo manžela/ku, u žen./vyd.)	30,9	32,6
Nemohol/a/ by som sa venovať svojim záľubám, koníčkom (alebo manžel/ka u žen./vyd.)	29,8	19,2
Narušili by sa moje plány do budúcnosti v oblasti pracovného uplatnenia (alebo manželove/kine u žen./vyd.)	27,7	22,7
Mám nevýhodnú pracovnú dobu, do práce musím dochádzať (alebo manžel/ka u žen./vyd.)	27,5	26,4
Pri väčšom počte detí by som mal/a obmedzené možnosti pre trávenie dovoleníek	27,1	20,5
Pri väčšom počte detí by sa nemohol/a venovať svojmu odbornému rastu a ďalšiemu vzdelávaniu (alebo manžel/ka u žen./vyd.)	26,9	19,6
Väčší počet detí by mohol ohroziť moje postavenie v zamestnaní (alebo manželovo/kino u žen/vyd)	22,8	23,7
Som už na to pristarý/á/, aby som mal/a viac detí (alebo manžel/ka u žen./vyd.)	15,5	31,2
Manžel/ka nechce mať viac detí	X	35,3
Rozličné zdravotné problémy v rodine	X	22,7
Ťažkosti s umiestnením dieťaťa v predškolskom zariadení	X	15,4

Pri ženatých/vydatých respondentoch sme sledovali všetky tie položky, ktoré boli u slobodných a navyiac tieto tri položky: „rozličné zdravotné problémy v rodine“, „manžel/ka nechce mať viac detí“ a „ťažkosti s umiestnením dieťaťa v predškolskom zariadení“.

Ako vidíme z tabuľky č. 4 slobodní zdôrazňujú na prvom mieste „bytové pomery“, a ženatí/vydaté dali na prvé miesto „neistotu v spoločnosti“. U slobodných zisťujeme

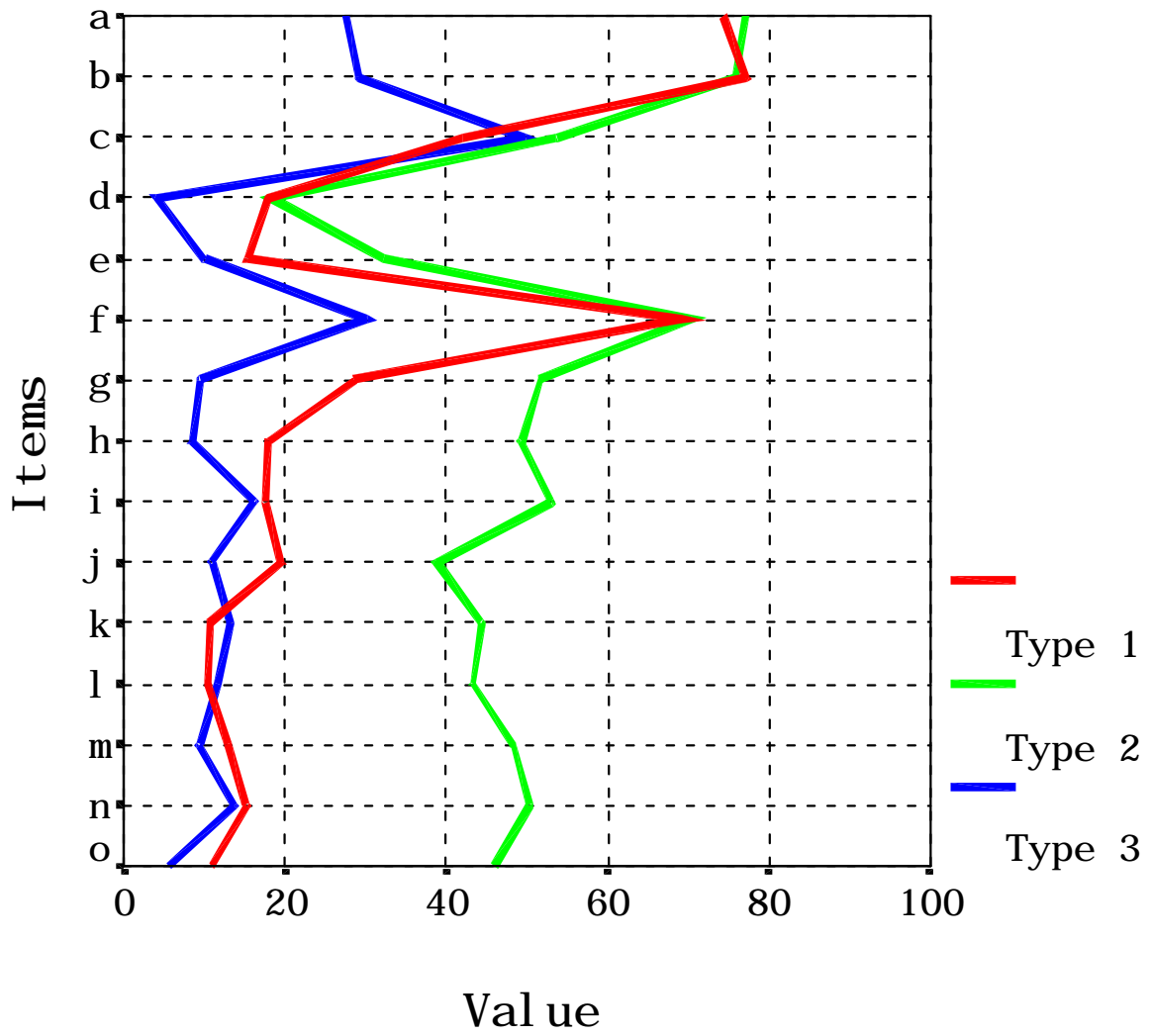
vyššie hodnoty indexov než vydatých/ženatých pri položkách týkajúcich sa kariéry i odborného rastu ako aj hodnoty indexov pri položkách týkajúcich sa voľného času a spoločenských kontaktov. Slobodní na rozdiel od ženatých/vydatých kladú faktory týkajúce sa voľného času a spoločenských stykov vyššie ako položky týkajúce sa kariéry a odborného rastu. Pri položke "ťažkosti s umiestnením dieťaťa v predškolskom zariadení" je v súbore ženatých/vydatých hodnota indexu najnižšia.

V ďalšom kroku sme na základe získaných údajov vytvorili klasterovou analýzou, Wardovou metódou empirickú typológiu. V súbore slobodných sme identifikovali tri empirické typy (88,4% pôvodne zoskupených príp. korektne klasifikovaných). Počet respondentov v jednotlivých typoch: 1. typ 161 respondentov, 2. typ 235 respondentov a 3. typ 80 respondentov. Výsledky uvádzame v tab. č. 5 a v grafe. (Vytvorili sme empirickú typológiu aj v súbore ženatých/vydatých, ktorú tu pre nedostatok priestoru neuvádzame).

Tab.č. 5 Empirická typológia

	Ward Method			
	1.typ	2.typ	3.typ	Spolu
a) Finančné dôvody	74,22	77,23	27,50	67,86
b) Bytové pomery	77,17	75,85	29,06	68,43
c) Ideálna rodina má mať toľko detí	42,08	53,62	49,69	49,05
d) Som už na to pristarý/á, aby som mal/a viac detí	18,01	18,40	4,06	15,86
e) Väčší počet detí by mohol ohroziť moje postavenie v zamestnaní	15,37	32,23	10,00	22,79
f) Neistota v spoločnosti	69,10	70,32	30,00	63,13
g) Nemohol/a/ by som sa väčšiemu počtu detí dostatočne venovať	28,57	51,70	9,38	36,76
h) Starostlivosť o viac detí by ma priveľmi vyčerpávala	18,01	49,26	8,44	31,83
i) Pri väčšom počte detí by bolo doma často napätie, nervozita a konflikty	17,55	52,98	16,25	34,82
j) Má nevýhodnú pracovnú dobu, do práce musím dochádzať	19,57	38,83	10,94	27,63
k) Narušili by sa moje plány do budúcnosti v oblasti pracovného uplatnenia	10,71	44,26	13,13	27,68
l) Pri väčšom počte detí by sa nemohol/a venovať svojmu odbornému rastu a ďalšiemu vzdelávaniu	10,40	43,30	11,56	26,84
m) Nemohol/a/ by som sa venovať svojim záľubám, koníčkam	13,04	48,30	9,37	29,83
n) Obmedzil by sa môj spoločenský život, styky	15,22	50,32	13,75	32,30
o) Pri väčšom počte detí by som mal/a obmedzené možnosti pre trávenie dovoleniek	10,87	45,96	5,62	27,31

Graf

Z tabuľky č. 5 i z grafu je zrejmé, že sa jednotlivé empirické typy navzájom výrazne odlišujú:

Prvý typ má vysoké hodnoty indexu len pri troch položkách: "bytové pomery", "finančné dôvody" a "neistota v spoločnosti". Sú to tie položky, pri ktorých bola zistená najvyššia hodnota indexu vypočítaného aj za celý súbor slobodných (porov. tab.č. 3). Skupina respondentov, ktorí patria do prvého typu vykazuje najnižšiu hodnotu indexu pri položke "ideálna rodina má mať toľko detí, koľko chcem mať" ako zostávajúce dve skupiny. Táto položka má iný charakter ako všetky ostatné položky. Neoznačuje sa ňou dajaký konkrétny činiteľ, ktorý by ovplyvňoval respondenta v jeho rozhodovaní o počte detí, ale vyjadruje skôr jeho celkový postoj. To, akú rolu plní tento postoj v rozhodovaní o počte detí môže, ale nemusí byť ovplyvnené pôsobením vonkajších faktorov, resp. môže nimi byť viac alebo menej ovplyvnené. Získané údaje, podľa ktorých je hodnota indexu pri položke "ideálna rodina má mať toľko detí, koľko chcem mať" nízka a zároveň sú vysoké hodnoty indexov - pri niektorých konkrétnych činiteľoch by sa mohli interpretovať tak, že títo respondenti sú výrazne ovplyvnení vo svojom rozhodovaní vonkajšími činiteľmi. V tomto prípade najmä uvedenými tromi činiteľmi - bytovými pomermi, finančnými dôvodmi a neistotou v spoločnosti. Možno v lepších sociálno-ekonomických podmienkach by títo respondenti uvažovali o vyššom počte detí.

Druhý typ má relatívne vysoké hodnoty pri veľkej väčšine položiek. Oproti prvému typu má výrazne vyššie hodnoty indexu pri všetkých položkách s výnimkou troch položiek (finančné dôvody, bytové pomery a neistota v spoločnosti). V porovnaní s tretím typom má výrazne vyššie hodnoty pri všetkých položkách s výnimkou položky "ideálna rodina má mať toľko detí, koľko chcem mať". Aj pri tejto položke zisťujeme relatívne vysoké hodnoty. Pri tomto type je zrejme najťažšie možno určiť, do akej miery sa respondenti rozhodujú pod tlakom vonkajších faktorov a identifikovať váhu jednotlivých faktorov. Nemožno si však nevšimnúť, že títo respondenti pripisujú relatívne veľký význam i tým faktom, ktoré u ostatných dvoch skupín ustupujú do úzadia, napr. možnosť venovať sa svojim koníčkom, záľubám a možnosť tráviť dovolenky. Preto by sme sa skôr priklonili k názoru, že sa títo respondenti rozhodujú pod vplyvom súboru rozličných vonkajších faktorov.

Pri treťom type zisťujeme výrazne vyššiu hodnotu indexu pri položke "ideálna rodina má mať toľko detí, koľko chcem mať" v porovnaní s hodnotami indexov pri ostatných položkách. Do popredia vystupujú tiež v porovnaní s ostatnými typmi veľmi

nízke hodnoty pri položkách finančné dôvody, bytové pomery a neistota v spoločnosti. Možno predpokladať, že respondenti, ktorí patria k tomuto typu, sú výrazne menej ovplyvňovaní vo svojom rozhodovaní vonkajšími tlakmi. Tento typ je v súbore najmenej zastúpený, predstavuje 16,8% zo všetkých slobodných respondentov.

Tieto tri typy sa navzájom líšia i v hodnotách ukazovateľa zamýšľanej pôrodnosti: 1. typ – 2,03. 2. typ- 1,74, a 3. typ – 2,34. Analýzou rozptylu sme zistili, že sú tieto rozdiely signifikantné $F(2,432)=21,120$, $p<0,001$. Výskumom sa zhromaždili i údaje umožňujúce charakterizovať respondentov, ktorí patria k rozličným typom podľa rozličných charakteristík. K 3. typu patria napr. respondenti, ktorí majú vyššiu hodnotu indexu hodnoty manželstva, rozdiel je voči ostatným štatisticky významný – Kramerovo $V=0,213$, $p<0,001$.

Záver

Problém súčasného ohrozenia rodiny sme sa snažili predostrieť v jeho širších súvislostiach. Pre bádateľský výskum v sociálnych vedách predstavuje táto problematika rozsiahlu, doposiaľ nedostatočne preskúmanú oblasť analýzy príčin, bezprostredných i dlhodobopôsobiacich faktorov i analýzy dôsledkov, na makrospoločenskej i na mikrospoločenskej úrovni. Aj náš výskum potvrdzuje skutočnosť, že máme do činenia so zložitými procesmi, ktorých zdroje nemožno redukovať len na vplyv niektorých faktorov napr. sociálno-ekonomických činiteľov, ako sa to často zdôrazňuje. Videli sme to na príklade analýzy faktorov pôrodnosti a význame, aký mala hodnota manželstva a ďalšie činitele.

Na základe dôkladnej analýzy problému možno čeliť tendenciám k zjednodušovaniu a bagatelizovaniu problému i rozličným mýtom a predsudkom a na ich základe presadzovaným riešeniam, s čím sa u nás často stretávame. Sú to napr. predstavy, podľa ktorých by mal demografický vývoj a vývoj rodinného života na Slovensku nevyhnutne kopírovať vývoj, ktorý bol v posledných desaťročiach v západnej Európe, osobitne v severských krajinách. Je treba tiež zdôrazniť, že obmedzovanie pôrodnosti sa spája so závažnými etickými problémami a má nedozerané dôsledky pre človeka, ľudskú dôstojnosť a spoločnosť ako to charakterizuje aj Francis Fukuyama vo svojej najnovšej knihe sa výstižným názvom „Our Posthuman Future - Consequences of

the Biotechnology Revolution“ (Fukuyama, F., 2002). Niektorí sa dokonca dožadujú legislatívnych zmien, ktoré by takýto vývoj podporovali a urýchlivali. Takéto predstavy nie sú dostatočne podložené analýzou príčin a dôsledkov zmien demografického správania a rodiny vo svete a u nás.

Literatúra

Christensen, B., J., 1990: Utopia Against the Family. Ignatium Press, San Francisco

Fforde, M., 2000: Desocialisation, The Crisis of the Post-modern. Aracne, Rome

Fukuyama, F.,1997: The End of Order. The Social Market Foundation, London

Fukuyama, F.,1999: The Great Disruption: Human Nature and the Rreconstitution of Social Order. The Free Press, New York

Fukuyama, F., 2002: Our Posthuman Future - Consequences of the Biotechnology Revolution. Farrar, Straus and Giroux, New York

Hegyí, E., Hegyí, V., Danila, T, 2001: Situácia na úseku pohlavných chorôb na Slovensku, Lek. obz., 50, s. 87-90

Chovancová, J., Mládek, J, 1996: *Regionálne aspekty procesov starnutia obyvateľstva.* In: Seminár Regionálne a geografické aspekty v štatistike, Košice 5.11.1996. Zborník. SŠDS, s. 52-55

Chovancová - Marenčáková, J.: *Veková štruktúra obyvateľstva.* In: Populačný vývoj v Slovenskej republike 1999. VDC, Infostat Bratislava 2000, s. 7-16

Chura, A., J., 1936: Slovensko bez dorastu? Sociálne-pediatrické štúdium. Roľnícka osвета, Bratislava

Matulník, J., Pastor, K., 1997: Pokles pôrodnosti na Slovensku ako deviácia a ako výskumný problém. Sociológia 29, č. 5

Matulník, J., 1998: Pokles pôrodnosti na Slovensku: Sociologická perspektíva. Fakulta humanistiky Trnavskej univerzity, Trnava

Michael, R., T., (et al.) 1994: Sex in America: A Definitive Survey. Warner, Boston

Mládek, J.: *Druhý demografický prechod a Slovensko.* In: Acta Facultatis studiorum humanitatis et naturae Universitatis Prešovensis, Folia geographica 2, roč. XXX., Prešov 1998, s. 42 – 52

Pastor, K.: *Podoby rodinnej politiky*. In.: Mozaika rodiny, MSŠR Bratislava 2001a, s. 4-5

Pastor, K.: *Súčasný populačný vývoj na Slovensku a demografické teórie*. Slovenská štatistika a demografia 7, 1997, č. 4, s. 45-58.

Stanton, G., T.,: *Why Marriage Matters*. Piñon Press, Colorado Springs, 223 p

Tirpák, M., 1997: Demografický vývoj na Slovensku v rokoch 1990-1996 s výhľadom do roku 2015. In: Demografická situácia na Slovensku. Mona Cont, Bratislava

Van de Kaa, D., J., 1996: Anchored Naratives: The Story and Findings of Half a Century of Research into Determinants of Fertility. *Population studies*, 50, 3

Van de Kaa, D., J., 1999: Europe and its Population: The Long View. In: *European Populations: Unity and Diversity*, Kluwer, Dordrecht

Van de Kaa, D., J., 1987: Europe's Second Demographic Transition. In: *Population Bulletin* 42, No1

Van de Kaa, D., J., 1998: Postmodern Fertility Preferences from Changing Value Orientation to New Behaviour. The Australian National University, Cambera